

Hakaniye Dili ve Onun Uygur Dili Tarihindeki Yeri¹

Xakani Language and Its Place on Uygur Language History

İbrahim MUT'Î (†)²

Yeni Uygurcadan Aktaran: Yusufcan YASİN

(Ürümqi/China)

E-mail: yyhacip@126.com

The grammatical and morphological features of the Turkish language are exactly same in the Old Uyghur and Xakani languages. There can be a lot of information about Uyghur language in *Dīvānu Luyāti't-Türk*. These will be discussed in the article.

Key Words: *Dīvānu Luyāti't-Türk*, modern Uighur.

¹ Yazının aslı, 7 Kasım 1981'de Şıncañ Gıziti'nde (Şincang Gazetesi) yayımlanmış, sonra bu yazı MUT'Î'nin *İbrahim Mut'î İlmîy Makaliliri* başlıklı eserine de (Milletler Neşriyati, Pekin, 2007: 174-183) alınmıştır. Aktarma, bu esere dayanmaktadır.

² (1920-2010).

Büyük dil bilgini Kaşgarlı Mahmud, *Dīvānū Lugāti't-Türk* (DLT) adlı eserinde, kendisinin temel olarak kabul ettiği edebî dile *Hakaniye dili* (Hakaniye Türkçesi) adını vermiş ve aynı dili 'en zarif bir dil' olarak ayrıca tanıtmıştır. Karahanlılar döneminde, merkezinde Kaşgar'ın yer aldığı geniş bölgeler Hakaniye ülkesi adı ile anılırdı. Hakaniye dili denen tabir aynı ülke adından türemiştir. Aynı yüzyılın sonlarında yaşayan bazı müellifler (örneğin, Ahmet Yüknekî) bu dile *Kaşgar dili* adını vermiştir. Dolayısıyla, XI. ve XII. yüzyıllarda *Hakaniye dili* ve *Kaşgar dili* terimleri aynı anlamda kullanılmıştır.

Hakaniye dili, Türk dilleri tarihinde, Uygur dilinin her safhasının gelişim tarihinde nasıl bir yer tutuyor? Bu meseleye cevap vermek için önce Türk dillerinin gelişme sürecini genel olarak bir gözden geçirmek icap ediyor. Türk dillerinin gelişme tarihini gözden geçirirsek şöyle bir umumî manzara gözlerimizin önünde sergilenir.

1. Altay Dili Devri: Bu Türk, Moğol ve Mançu-Tunguz dillerinin ortak bir Altay dili bünyesinde yer aldığı bir devirdir. Bu devirdeki ana dile *Altay dili* adını vermek mümkündür. Ortak Altay dili birliğinden ilk önce Kore dili ayrılmıştır, daha sonra Türk ve Moğol dili birliği ile Mançu-Tunguz dilleri ayrılmıştır. Bu dillerin ayrılması, milattan önceki dönemlerde vuku bulmuştur.

2. Hun Devri: Bu devrin başlarında Ana Çuvaşça, Ana Türkçe, Ana Moğolca ve Ana Mançu-Tunguz dilleri birbirinden ayrılmıştır. Aynı devrin sonlarında Ana Türkçede de bölünme durumu meydana gelmiş, doğu ve batı olmak üzere iki kola ayrılmıştır.

3. Eski Türkçe Devri: Bu dönem, V. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bu devri iç bakımdan şöyle üç döneme ayırmak mümkündür. 1. Türküt dili, yani Orhun-Yenisey yazı dili dönemi (V-VIII. yüzyıllar); 2. Eski Uygurca dönemi (VIII-X. yüzyıllar); 3. Hakaniye dönemi (X-XII. yüzyıllar).

4. Orta Çağ Türkçesi Devri (XIII-XV. yüzyıllar): Bu dönemde Türk dili Hakaniye dili esasında üç kola ayrıлып gelişmeye başlamış ve üç edebî dil oluşmuştur: 1. Oğuzcayı temel ederek şekillenen Batı edebî dil (veya Batı Türkçesi), Kıpçak dili esasında oluşan Kuzey edebî dil (Altın Ordu edebî dili, bu kola yine Kuzey

Türkçesi de denilir); Uygur ve Karluk dilleri esasında şekillen Doğu edebî dil (Doğu Türkçesi).

5. Yakın Çağ Türkçesinin Oluştuğu Devir (XVI-XIX. yüzyıllar): Bu dönemde Batı Türkçesinden Türkmen, Azerî ve Anadolu Türk dilleri ayrılmaya başlamıştır. Kuzey Türkçesinden Tatar, Başkurt, Kazak ve Kırgız dilleri ayrılmaya başlamıştır. Doğu Türkçesinden Uygur ve Özbek dilleri ayrılmaya başlamıştır.

6. Çağdaş Türkçenin Oluştuğu Devir (XIX. ve XX. yüzyıllar): Bu dönemde çağdaş Türk dilleri resmî olarak şekillenmiştir.

Gelişme tarihi açısından bakılırsa, Eski Türkçeye bağlı olan Türküt (Orhun-Yenisey) dili, Eski Uygurca ve Hakaniye dili, aynı dönemde ortak bir edebî dilin az çok farklılıklar ile birbirinden ayrılan üç gelişme merhalesini temsil ediyor.

Sınıflandırma açısından bakılırsa, günümüzde Türkoloji bilginlerinin ekseriyeti bu dönemin edebî dilini Doğu Türkçesine dâhil ediyor.

Türk dilinin tasnifinde esas alınan gramatikal ve morfolojik özellikler, Eski Uygurca ile Hakaniye dilinde tamamen aynıdır. Bu üç çeşit dil ile yazılan vesikaların dilinde fonetik ve morfoloji bakımından hiçbir ilkesel farklılık yoktur. Ancak bazı lehçe (ağız) farklılığı vardır. Böyle bir farklılık, sadece Türküt dili ile Eski Uygurca arasında görülür. Bu iki dilin öncüsü, /n/ lehçesine, sonuncusu /y/ lehçesine dâhildir. Eski Uygurca ile Hakaniye dili arasında böyle bir farklılık da hemen hemen yoktur.

Söz varlığına gelince, bu dillerin temel söz dağarcığında hiçbir farklılık yoktur. Sadece aynı diller ile yazılan vesikaların aksettirdiği kültür birbirinden ayrılır. Eski Uygurca ile yazılan eserlerde genellikle Budist ve Maniheizt çevrede oluşan kültür belirtilmiş. Hakaniye Uygurcası ise İslâmiyet muhitinde yaratılan kültürü aksettirmiştir. Eski Uygurca ile yazılan vesikalarda Sanskritçe, Toharca ve Çince'den tercüme edilen veya doğrudan kabul edilen terimler çoktur. Hakaniye dilinde ise Arap ve İran dillerinden giren terimler çoğalmaya başlamıştır. Burada şunu da belirtmek icap ediyor ki, Kaşgarlı Mahmud DLT'de Türk dilinin Arap ve İran dillerinden aşağı durmayan bir dil olduğunu kanıtlamayı amaç edinmiş olduğundan aynı dönemde Arap ve İran dillerinden girmekte olan kelimelere yer

vermemiştir. Bu yüzden, Kaşgarlı'da Arapça ve Farsça sözcükler yok gibi durumdadır. DLT'den biraz önce yazılan Kutadgu Bilig'de ise Arapça ve Farsça kelimeler Kaşgarlı'nın eserine nazaran daha çoktur.

Yukarıda bahsedilen noktalardan anlaşılıyor ki, DLT'de temel olarak alınan edebî dil, yani Hakaniye dili, Kaşgar Uygurlarının Sultan Satuk Buğra Han'ın öncülüğünde İslâmiyet'i kabul ettikten sonra eski Uygurca esasında meydana getirdiği bir edebî dildir. Bu edebî dil, bir taraftan, İslâmiyet'ten önceki Orhun-Yeni-sey yazı dili ve Eski Uygurcanın tüm fonetik, gramatikal ve leksikolojik servetlerine tevarüs etmiş ise, öbür taraftan Türk dilinin XI. yüzyıldaki gelişim neticelerini kendi bünyesinde toplamış ve kendisinden sonra ortaya çıkan Çağatayca için sağlam bir temel atmıştır. Bu yüzden, Hakaniye dili, Uygur dilinin gelişme tarihinde önemli bir yer tutuyor. Türkçe ve Hakaniye dilini bize en mükemmel bir şekilde tanıtan DLT, yalnız XI. yüzyıl Türkçesinin bir hazinesi değil, aynı zamanda kendisinden önce ortaya çıkan Türkçe vesikaların okunulması ve incelenmesinde de yarar sağlayan tek kaynaktır.

Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurcanın ilişkisine gelince, yukarıda gösterdiğimiz gibi, Hakaniye dili, kendi gelişme sürecinde üç büyük kola ayrılmıştır. Bunların arasında dil özelliklerine göre Doğu edebî dili (Çağatayca), Hakaniye dili geleneklerini sürekli devam ettirmişti. XV. ve XVI. yüzyıllarda Nevaî ve çağdaşları tarafından yüksek zirvesine ulaşan Çağatay edebî dili, XX. yüzyılın başlarına dek Uygur ve Özbek halklarının ortak bir edebî dili olarak kullanılmıştır. Çağdaş Uygur ve Özbek edebî dilleri, söz konusu olan Çağatay edebî dili esasında meydana gelmiştir. Dolayısıyla aynı diller Çağatay edebî dili aracılığıyla Hakaniye diline dayanır.

Bilindiği gibi, Kaşgarlı Mahmud, DLT'de Doğu Türkçesini (Kaşgar dilini) edebî dil formu olarak kabul etmiştir. Bu yüzden, Çağatay edebî dili ve ona dayanan Çağdaş Uygurca, Hakaniye dilinin tabii bir devamı ve kanunî mirasçısıdır. Kaşgarlı Mahmud'un DLT'de baştan sonuna kadar aşıl原因 edebî dil formları ile Çağdaş Uygurca ve şivelerini iyi karşılaştıran herhangi bir kişi bu gerçeği tam olarak görebilir. Biz bu durumu, DLT'nin Çağdaş Uygurca yayınına hazırlama sürecinde derinden hissettik.

İlk olarak, Hakaniye dilinin fonem sistemi diğer Türk dillerine nazaran Çağdaş Uygurcaya en yakındır. Hakaniye dilinde görülen sesteşlik, bilhassa seslilik ve sessizlik kuralı Çağdaş Uygurcaya, bilhassa Kaşgar ve Hoten şivelerine yakındır. Hakaniye dilinde mevcut olan /k/ ve /k/ seslerinin son hecelerde iki ünlü arasında tonlulaşmaması tüm Türk dilleri arasında sadece Kaşgar ve Hoten şivelerinde vardır.

Söz hazinesine gelince, Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurcanın temel söz dağarcığı tamamen aynı gibidir. Kısaca olarak yazılan bu yazıda buna ait örnek vermeyeceğiz. Umumî söz dağarcığı açısından da ele alınırsa Hakaniye diline ait sözcüklerin ekseriyetini Çağdaş Uygurcaya aynen veya fonetik bakımdan biraz değişen sözcükler ile aktarabiliriz. Okuyucular DLT'yi biraz dikkatle gözden geçirirse bunu kolayca keşfedebilir.

Gramatikal yapı açısından Hakaniye dili çağdaş Uygurcaya daha çok yaklaşıyor. Yapım ekleri, çekim ekleri (örneğin, hâl ekleri), fiil dereceleri ve cümle oluşturma kuralı bakımından Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurca birbirinden pek ayrılmıyor. Bazı gramatikal vasıtalar, örneğin yüklemlik alameti olan *ol* Çağdaş Uygurcanın konuşma dilinde hâlâ kullanılmaktadır (örneğin, *ol kelgen ol* 'o gelen o'). Bu, Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurca arasında hiçbir farklılığın bulunmadığını göstermez. Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurca arasında 900 yıllık bir cereyan vardır. Bu cereyanda diğer Türk dillerinde görüldüğü gibi, Çağdaş Uygurcada da büyük değişmeler ve gelişmeler olmuştur:

1. Fonetik bakımından ele alırsak, vurgunun son hecelere göçüşmesi veya son hecelerdeki /i/'nin etkisiyle birinci hecedeki /a/ ve /e/ seslerinin /ı/ veya /i/'ye değişmesi (kimi bilginler bu olayın Uygurca içinde erimiş olan eski Kuça dilinin etkisinden ileri geldiğini bildirmektedir.) Uygurcada hâkim bir yere geçti. Bundan başka, Doğu İran dillerinin Uygurcaya yaptığı etkiler sonucunda, dilimizin Türk diline özgü sesteşlik kuralında başı değişmeler oldu. Örneğin, Hakaniye dilinde /k/ ve /g/ sesleri son ünlüler ile bir arada gelmemiştir. Çağdaş Uygurcada /k/ ve /g/ sesleri son ünlüler ile bir arada kullanılabilir: *gal, kala, karnay, karamet*, vs.

2. Söz hazinesi açısından ele alırsak, DLT’de toplanan sözcükler, yalnız Kaşgar Uygurcası, yani Doğu Türkçesinden derlenen sözcükler ile münhasır kalmaz, aynı zamanda Kaşgarlı Mahmud bu kitaba tüm Türk kavimlerinin dillerinden de sözcük toplamıştır. Bilhassa Batı Türkçesinden derlenen sözcükleri Doğu Türkçesi ile konuşan halkların yabancı sayması tabiidir. Kaşgarlı Mahmud, DLT’de aynı sözcüklerin birçoklarının hangi kabileye ait olduğu hakkında ayrıntılı bilgi vermiş, bazılarını açıklamamıştır.

3. Kaşgarlı Mahmud’a göre, en açık ve doğru dil şehirliler ile temasta bulunmayan çöl halkların dilidir. Bu yüzden o, DLT’de genellikle aynı açık ve doğru olan Türkçe sözcükleri toplamıştır. Bilindiği gibi, çöl halkların çoğunluğu hayvancılardır. Göçebe halklara özgü olan pek çok sözcükler, şehirlerde yaşayan kimselere, bilhassa zanaatçılar ve çiftçilere pek bilinmiyordu. Çağdaş Uygurlar, şehirlilerin ve köylülerin torunları olduğu için (göçebe Uygurlar çok önceleri yerleşik hayata geçmiştir), göçebe kavimlerin yaşamını aksettiren sözcükler onlara gittikçe yabancı gelmiştir.

4. Bir dilde en değişken amil söz varlığıdır. 900 yıldan beri Uygurcanın söz hazinesinde pek çok değişmeler oldu. Bir taraftan, Çağdaş Uygurca’yı oluşturmaya iştirak eden Türk kabilelerinin oldukça karışık olması ve çeşitli toplumsal sebeplerden ötürü Arap ve İran dillerinden giren alıntı sözcükler çoğalmıştır. Bunun neticesinde birçok Türkçe sözcükler atılmıştır. Örneğin, *etmek* kelimesinin yerine *nan* kelimesi, *et* kelimesinin yerine pek çok yerlerde *göş* kelimesi, *erdem* kelimesinin yerine *pezilet* kelimesi geçmiştir vs.

Bununla birlikte, birçok eski sözcükler kullanılmıyor ve onların yerini Uygurca yeni sözcükler alıyor. Örneğin, *sü* kelimesinin yerini *koşun* kelimesi, *bitik* kelimesinin yerini *yızık*, *kitab*, *het* gibi kelimeler, *tümen* kelimesinin yerini *on miñ* kelimesi aldı.

DLT döneminde yeni sözleri türetmeye yarayan pek çok aktif yapım ekleri şimdi pasif ekler durumuna düştüler. Önceleri çok kullanılmayan bazı ekler aktifleşti. Neticede, bu eklerin yardımıyla yapılan yeni sözcükler yavaş yavaş birçok eski sözcükleri dışladılar. Bilhassa, Arapça, Farsça ve diğer dillerden giren alıntı sözcüklerin çoğalması, dilimizde birleşik fiillerin sayısını çoğaltmıştır. *Ada kıldi*

'yerine getirdi', *icra kildi* 'yaptı, yürürlüğe koydu', *melum kildi* 'bildirdi, duyurdu', *sadir boldi* 'vuku buldu', *ravac taptı* 'gelişti', *riyazet çekti* 'eziyet çekti, sıkıntıya uğradı' gibi, biri Farsça veya Arapça, biri Uygurca (yardımcı fiil) sözcüklerden müteşekkil olan ibarelerin kullanılması bir gelenek durumuna geldi. Önceleri, Eski Uygurcada, cümleden Hakaniye dilinde bu anlamlar sadece bir fiilin yardımıyla belirtilmiştir. Çağdaş Uygurcada ise böyle tek bir fiilleri kullanma geleneği yavaş yavaş unutulmuştur. Böyle birleşik fiilleri kullanma usulü, giderek aslı Uygurca olan sözcüklere de geçti. *Ƙışlağlandı* 'kışladı' ibaresini *Ƙışlaklık boldı* şeklinde söylemeye alıştık. Neticede, önceleri fiil derecelerinden yararlanarak belirtilmiş olan kavramların giderek birleşik fiillerin yardımıyla bildirilmesi yaygın bir duruma gelmiştir. Bu yüzden, böylesi birleşik fiillerin yardımıyla konuşmaya alışmış kişilere mazideki bir fiil ile ifade etme tarzı elbette yabancı gelebilir. Buna yine böyle birleşik fiiller ile yapılan sözcükleri özetleyerek konuşmak için bazı sesler ve heceleri düşürme olayları eklendi. Bunların etkisiyle Hakaniye dili ile Çağdaş Uygurca arasında, bilhassa Uygurcanın konuşma dili arasında farklılık gittikçe büyümüştür. Bu yüzden, bazı yabancı bilginlerin 900 yıl sürecinde vuku bulan böyle değişimleri göz önüne almadan DLT'de ifade edilen eski Uygurca ile Çağdaş Uygurcanın aynı dil olduğundan kuşkullanması, aynı bilginlerin dilimizin gelişim yasalarından ve pratik durumundan habersiz olduğunun neticesidir.

Önümüzde duran görev, DLT döneminde dilimizin nasıl yasalara dayandığını ve nasıl cereyanları baştan geçirip Çağdaş Uygurcaya doğru gelişme gösterdiğini bilimsel yöntemler ile açıklığa kavuşturmadır. Bu, çok ince bir bilimsel hizmettir. Bu görevi iyice yerine getirmek için, sadece Uygurcanın 900 yıl zarfında verdiği çeşitli yazılı vesikalarını iyi öğrenmek, Uygurcanın lehçe ve şivelelerini detaylı olarak incelemek ve bunlar üzerinde karşılaştırmalı araştırmaları yapmak lazım geliyor.

Aynı meselelerin sağlam bir bilimsel yöntem ile çözülmesinde büyük dilci ve düşünür Kaşgarlı Mahmud'un bize miras bıraktığı ölümsüz eseri DLT büyük bir önem taşıyor.